

Neerlands hoop

Erfgoed en politiek

De reeks *Erfgoed NU*, die onder redactie staat van Erfgoed Nederland, bundelt opiniërende uitgaven over actuele ontwikkelingen in de erfgoedwereld, zowel op nationaal als op internationaal gebied. *Erfgoed NU* richt zich op erfgoedprofessionals, politici, beleidsmakers, wetenschappers, studenten, cultuurcritici en erfgoedliefhebbers.

Colofon

© Erfgoed Nederland,
september 2010
ISBN 978-90-78956-16-7

Erfgoed Nederland

Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
T (020) 716 73 50
F (020) 716 73 55
info@erfgoednederland.nl
www.erfgoednederland.nl

Samenstelling en redactie

Richard Hermans
Taco de Neef
Mardjan Seighali
Astrid Weij

Projectleiding

Taco de Neef –
Deneuve Cultural Projects

Tekstredactie

John Finedit

Ontwerp | opmaak

UNA designers, Amsterdam

Druk

Drukkerij Mart.Spruijt,
Amsterdam

Als u teksten uit deze uitgave
wilt overnemen, kunt u contact
opnemen met de redactie.

Inhoud

- 6 Inleiding
Richard Hermans
- 8 De erfenis van wethouder Hekking
Pauline Terreehorst
- 15 Zolang de wind van de wolken waait: erfgoed, identiteit en politiek in Friesland
Bert Looper
- 28 Voor de toekomst
Marjan Ruiter
- 33 Cultureel erfgoed sociaal en politiek gezien
Paul Schnabel
- 42 Het definitieve antwoord op wat de Nederlandse identiteit is zal er nooit komen
Macha Roesink
- 46 Archeologie en het heden
Willem J.H. Willems
- 54 Uit de marge in het brandpunt: erfgoed, identiteit en politiek in 's lands oudste stad
Ben Verfürden
- 68 Je hebt iemand nodig die opendoet
Noraly Beyer
- 73 Een nieuwe stad als culturele daad
Jan de Vletter
- 78 Kunst was altijd regeringszaak
Thomas von der Dunk
- 86 Erfgoed en politiek. Een nabeschuiving over begrippen en praktijken
Willem Frijhoff

Willem J.H. Willems

Decaan en

portefeuillehouder

Faculteit Archeologie,

Universiteit Leiden

Archeologie en het heden

¹ Het begrip 'erfgoed' wordt in de archeologie pas de laatste twintig jaar volop gebruikt. Zie Martijn Eickhoff, 'Archeologisch erfgoed: een onbeheersbaar concept', in: Frans Grijzenhout (red), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*. Amsterdam 2007: 231–263.

Op 3 juni 2005 bezocht Hare Majesteit Koningin Beatrix op uitnodiging van het gemeentebestuur de stad Nijmegen, in het kader van haar vijftienvingjarige regeringsjubileum en om luister bij te zetten aan de viering van het tweeduizendjarig bestaan. Ik was ingehuurd om de majesteit in een voordracht van exact tien minuten uit te leggen dat de claim van de stad op de titel 'oudste stad van Nederland' terecht, want wetenschappelijk onderbouwd was. Weliswaar is Nijmegen pas omstreeks 100 na Chr. tot municipium verheven, maar de eerste Romeinen zijn waarschijnlijk al in 19 voor Chr. in Nijmegen gearriveerd, dus het tweeduizendjarig bestaan klopte wel ongeveer en het jaar 2005 was sowieso arbitrair, want door de gemeenteraad bepaald. Voor het Nijmeegse gemeentebestuur was van belang dat Nijmegen erdoor geprofileerd werd en de plaats van Maastricht kon innemen in de exclusieve Europese club van 'oudste steden'. Goed voor het imago van de stad, de identiteit van de Nijmegenaar en goed voor diens portemonnee, want daar ging het natuurlijk ook over.

Archeologie

Ooit, heel lang geleden tijdens mijn studie in Amsterdam in de jaren zeventig, had ik het romantische idee dat archeologie over het verleden ging. Toen ik begon met mijn eerste baan bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort, leerde ik al snel dat er naast de 'echte' archeologie ook zoiets bestond als archeologische monumentenzorg. Tegenwoordig heet dat meestal zorg voor het archeologisch erfgoed¹, maar het gaat om hetzelfde: het beheren van archeologische vondsten en vooral vindplaatsen, liefst zodanig dat die ook in de toekomst nog in hun context beschikbaar zijn als bron van kennis en beleving. Anders dan bij de archeologie gaat het bij de zorg voor archeologisch erfgoed dus niet om het verleden, maar om de omgang met de overblijfselen van het verleden in het heden. Hoe we dat doen is afhankelijk van de keuzes die maatschappij, wetenschap en overheid maken en die primair worden bepaald door de waarde die we hechten aan dat archeologisch erfgoed.

Dat archeologisch erfgoedbeheer een zeer politieke bezigheid is, is dan ook gemakkelijk te illustreren. Maar het gaat nog veel verder, want ook de archeologie zelf gaat maar ten dele over het verleden. Het Nijmeegse voorbeeld laat dat al zien. Ik werkte vanaf 1976 aan een proefschrift over Romeinen en Bataven in het Nederlandse rivierengebied, en eindigde met een verhaal waarin de Romeinen niet langer als de bringers van cultuur en beschaving werden neergezet, maar als imperialisten en kolonisatoren die in een ingewikkeld proces van militaire en economische interactie met de lokale bevolking vorm gaven aan een grensgebied. Het veranderde fundamenteel de toenmalige kijk op de Romeinse tijd, maar het was tegelijk ook wel heel erg jaren zeventig, met een preoccupatie met processen van dekolonisatie en opkomend verzet tegen imperialistische tendensen die we nu als globalisering zien. Wie het beroemde boek van Bruce Trigger *A History of Archaeological Thought* leest, kan daaruit goed aflezen hoezeer de archeologie de mode van de dag volgt en dus niet zozeer een objectieve feitelijkheid blootleegt van hoe het toen was, als wel hedendaagse thema's en beslommeringen weerspiegelt.

Daarmee wil ik niet zeggen dat dit doelbewust gebeurt, althans meestal niet, want er is wel degelijk een streven naar intersubjectieve waarheidsvinding. Toch durf ik de stelling wel aan dat alleen de natuurwetenschappelijke archeologie echt over het verleden gaat, in de zin dat daar met behulp van radiokoolstof (^{14}C), boomtjijkunde (dendrochronologie), optisch gestimuleerde luminescentie (OSL) of andere dateringsmethoden objectieve gegevens worden gegenereerd over de ouderdom van iets. Of bijvoorbeeld met behulp van DNA-onderzoek over verwantschap, met stabiele isotopen over herkomst, met spectrometrie over samenstelling. Wanneer vervolgens de resultaten worden geïnterpreteerd, gaan we vragen stellen die ons direct weer in het heden brengen, wat niet wil zeggen dat de antwoorden op die vragen geen relevante inzichten over het verleden kunnen opleveren. Maar ze zijn getekend door tijdgeest en wat we al

De archeologie is geregeld gebruikt om de onderbouwing te leveren van nationale symbolen en mythen.

2 Zie bijvoorbeeld Neil Asher Silberman, 'If I Forget Thee, O Jerusalem: Religious Commemoration and Nationalism in a Disputed City, 1801–2001', in: *Nations and Nationalism* 7 (2001) 4: 487–504.

3 Zie het fascinerende boek van Alain Schnapp, *The Discovery of the Past*. Londen 1996: 13–18.

weten, precies zoals er ook geen echt objectieve manier bestaat om iets op te graven. De ijzere wetten van de stratigrafie lijken een garantie, maar iedere archeoloog weet dat men opgraft wat men kent, waarbij niet alles als relevant, of zelfs überhaupt, wordt herkend. Opgraven is een proces van het elimineren van bijzonderheden om tot een model te komen dat een beeld geeft van wat er door de tijd heen was; het is deels ook een kunst, die de een beter verstaat dan de ander.

Zoals gezegd, daar is allemaal niets mis mee, zolang we ons er maar bewust van zijn dat de archeologie geen waarheden oplevert. Het kan zelfs grote voordelen hebben om verschillende benaderingen of zienswijzen toe te laten in de beleving van het verleden. Mijn favoriete experiment in de meervoudige beeldvorming van het verleden is de opgraving van hetzelfde perceel op de Tempelberg in Jeruzalem door een joodse, een christelijke en een mohammedaanse archeoloog, met dezelfde gereedschappen, methoden en technieken, die er vervolgens ieder een tentoonstelling over moeten inrichten en een boek over schrijven. De verhalen over het verleden zullen heel verschillend zijn, omdat hun vooronderstellingen heel anders zijn. Het is tegenwoordig ook heel salonfähig om tentoonstellingen in te richten waarbij welbewust interpretaties vanuit verschillend gekleurde achtergronden worden gegeven. De grens ligt bij opzettelijke misrepresentatie van onderzoek voor politieke doelen of waanideeën, zoals ten tijde van het Derde Rijk maar bijvoorbeeld ook in Israël² en andere landen waar een imaginair verleden van groot politiek belang is.

Archeologisch erfgoed

Met archeologisch erfgoed is dat allemaal nog veel explicieter. Het oudste gedocumenteerde gebruik van archeologisch erfgoed voor politieke doeleinden dateert al uit de zesde eeuw voor Chr., toen de Babylonische koning Narbonidus (556–539) in Larsa de tempel liet opgraven van zijn verre voorganger Hammurabi (1792–1750) en deze vervolgens liet herbouwen en voorzien van een nieuwe inscriptie in spijkerschrift.³ Hij verkreeg daarmee politiek kapitaal, door zich historische legitimiteit en dynastieke continuïteit te verschaffen in een monument dat rechtstreeks naar het grootse verleden verwees. Dit is dankzij de inscripties de eerste keer dat we het verschijnsel kunnen documenteren, maar zeker niet de laatste. Een directe parallel uit veel latere tijd is bijvoorbeeld de actieve betrokkenheid van de Deense koning Frederik VII bij opgravingen in nationale oudheidkundige monumenten, zoals in 1861 in Jelling, de plaats waar rond het jaar 1000 de Vikingkoningen Gorm de Oude en Harald I

4 Kristian Kristiansen, "The Strength of the Past and its Great Might": an Essay on the Use of the Past', in: *Journal of European Archaeology* 1 (1993) 1: 3-32.

Blauwtand hun residentie hadden, de beroemde runenstenen plaatsten en werden begraven. Maar ook de recente 'restauratie' van Babylon onder Saddam Hoessein past eigenlijk in precies dezelfde traditie.

Toen de moderne nationale staten ontstonden, nadat Napoleon was verslagen en Europa was herverkaveld, waren het natuurlijk veelmeer de staat en de natie in plaats van de vorst die een historische identiteit en continuïteit nodig hadden. Daartoe moesten bijbehorende nationale symbolen en mythen worden uitgevonden. De archeologie, die als product van de Verlichting in dezelfde tijd van een antiquarische hobby voor heren van stand tot een volwaardige wetenschap werd, is geregeld gebruikt om de onderbouwing daarvan te leveren. Bekende voorbeelden zijn Griekenland en Denemarken, waar in 1807 een nationaal museum werd gesticht dat de basis vormde voor een nationale prehistorie.⁴ Maar ook Nederland onder Willem I – toen nog in de omvang waartoe op het Weens Congres was besloten, dus met België – had behoefte aan een nationale identiteit en de stichting van het Rijksmuseum van Oudheden in 1818 was dan ook allerminst toevallig. Weliswaar een paar jaar later dan de Denen, maar daar stond tegenover dat in datzelfde jaar in Leiden Caspar Reuvens tot hoogleraar werd benoemd met een leeropdracht die uitdrukkelijk ook de vaderlandse oudheidkunde omvatte. Daarmee was hij de eerste ter wereld, al volgde zijn Deense tegenhanger slechts een jaar later.

Zelfs het begrip 'nationale oudheid' was toen nog maar net uitgevonden. Het werd in 1790 voor het eerst gebruikt door Aubin Louis Millin in een boek over Franse monumenten 'van belang voor de geschiedenis van Frankrijk', maar vond al snel overal toepassing.

De archeologie volgt de politieke realiteit, waarin nationale soevereiniteit wordt ingeruild voor supranationale eenheid in Europa maar ter compensatie de regionale identiteiten weer helemaal terug zijn.

5 Het CSCE-symposium on the Cultural Heritage, gehouden in Krakau (Polen). CSCE staat voor Conference on Security and Cooperation in Europe, een NAVO-organisatie.

Uit dat idee komen ook de monumentenlijsten voort, met (al dan niet wettelijk) beschermde monumenten ‘van nationaal belang’. In die verzamelingen zijn de nationale iconen opgenomen, in Nederland na een halve eeuw nog altijd vooral bestaande uit hunebedden, terpen en grafheuvels, al is het beleid van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gelukkig wel veranderd. Erg politiek is dat allemaal overigens niet.

Politiek gezien lijkt archeologisch erfgoed zich tegenwoordig juist niet meer zo sterk nationaal maar veel meer enerzijds regionaal en anderzijds internationaal te manifesteren. Was het tot voor kort volstrekt vanzelfsprekend dat belangrijk archeologisch erfgoed naar de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden ging, tegenwoordig blijft het veel vaker ter plaatse om lokale mythen te onderbouwen, zoals de godenpijler de claim is van Nijmegen als oudste stad, of te fungeren als symbool van en ankerpunt voor de regionale identiteit, zoals de sarcofaag van Simpelveld en de gouden helm uit de Peel die, als het aan de regio’s van herkomst ligt, nu wel lang genoeg in Leiden hebben gelegen. Hetzelfde fenomeen zien we in andere landen, zoals de Stone of Scone, die uit Londen onlangs weer terug moest naar Schotland. De archeologie volgt daarmee de politieke realiteit, waarin nationale soevereiniteit wordt ingeruild voor supranationale eenheid in Europa maar ter compensatie de regionale identiteiten na twee eeuwen van marginalisering weer helemaal terug zijn en op hun beurt behoefte hebben aan symbolen en een tastbaar verleden. Dat Nederland in de afgelopen veertig jaar zo’n veertig gemeentelijke archeologen heeft gekregen, twaalf provinciale en sinds kort al bijna evenveel regionale, lijkt mij zowel oorzaak als gevolg van deze ontwikkeling.

Europa

Op Europees vlak speelt zich hetzelfde af als twee eeuwen geleden bij de nieuwe natiestaten: er is een plotselinge belangstelling voor symbolen en mythen en een behoefte aan het scheppen van een Europese identiteit. Aanvankelijk maakte alleen de Raad van Europa zich daar druk om. De Europese Unie mag zich formeel immers niet bezighouden met cultuur, althans niet ongeclausuleerd, en de Raad van Europa voorziet op sommige punten in die lacune. Nadat de NAVO in 1991 al een conferentie had georganiseerd over het nieuwe Europa en cultureel erfgoed,⁵ nam de Raad van Europa een van de daar gelanceerde ideeën over en organiseerde de Bronstijdcampagne. Het was een politiek gemotiveerde poging om Europa een gedeeld verleden te bezorgen. Een van de bedenkers, de Zweedse *riksantikvar*

Margareta Biörnstad, motiveerde dat door erop te wijzen dat toch moeilijk de Romeinen of de Vikingen van stal gehaald konden worden om Europese eenheid te symboliseren en een gezamenlijk, gedeeld verleden te evoceren. De Bronstijd (globaal het tweede millennium voor Chr.) werd gekozen omdat in die tijd allerlei fenomenen, artefacten en decoraties door heel Europa voorkomen en dus een illusie scheppen van eenheid en gedeelde waarden, en ook omdat het toen ging om vaak spectaculair fraaie objecten die zich ook goed lenen voor speciaal ontwikkelde tentoonstellingen die het Europese publiek moesten overtuigen. Het plan heeft de Bronstijdarcheologen in Europa een paar gouden jaren bezorgd, maar is er nooit in geslaagd tot het bewustzijn van het grote publiek door te dringen. Het is na een aantal jaren uit geldgebrek in de ijskast gezet, om daar nooit meer uit te komen. Terecht, want zoals sommigen destijds ook al betoogden, als de archeologie voor één ding geschikt is, dan is het om te laten zien dat Europa net zo'n smeltkroes is als Amerika en dat we hoegenaamd niets met onze voorvaderen van meer dan een paar eeuwen gemeen hebben. Bovendien zou toekomstig onderzoek best nog wel eens kunnen uitwijzen dat de grens die de Romeinen in Europa hebben getrokken en die ook later op taalkundig en cultureel gebied van groot belang is gebleven, de ruggengraat is geweest waaruit het huidige Europa is gegroeid.

Een ander facet van de 'mislukte' Bronstijdcampagne is dat die mooi de hele breedte van reacties laat zien van de professionals. Aan het ene uiterste van het spectrum staat de archeoloog als zuivere wetenschapper die dankbaar de gelegenheid aangrijpt om nieuw

Als de archeologie voor één ding geschikt is, dan om te laten zien dat Europa net zo'n smeltkroes is als Amerika en dat we hoegenaamd niets met onze voorvaderen van meer dan een paar eeuwen gemeen hebben.

6 Te denken valt niet alleen aan bepaald onderzoek in nazi-Duitsland of het Midden-Oosten, maar ook bijvoorbeeld aan een tentoonstelling tijdens de Bronstijdcampagne in Bratislava, met allerlei materiaal dat voorheen het label 'Germaans' had gekregen en om die reden vijftig jaar lang niet uit het depot had gemogen.

7 Het Europees erfgoedlabel is tot stand gekomen op verzoek van zes regeringsleiders, met de Franse president voorop – over invloed van de politiek gesproken.

8 Voorstel 2010/0044 (COD) van de Europese Commissie aan het Europees Parlement en de Raad (9.03.10). Zie ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/doc/label/EHL%20decision_NL.pdf.

onderzoek naar het verleden te doen. Tegenover deze blijmoedige naïviteit van de gelovige in het verleden staat op het andere uiterste de archeoloog die zich welbewust laat misbruiken ter onderbouwing van bijvoorbeeld expansionistisch staatsgeweld, religieuze claims en politieke onderdrukking.⁶ Daartussen staat de archeoloog als erfgoed-professional die inziet dat beelden van het verleden altijd tijdgebonden en meer of minder subjectief zijn maar ook politieke kracht kunnen ontwikkelen in het heden, en daar gebruik van maakt of dat gebruik juist bekritiseert. Het opstellen van canons valt daar natuurlijk ook onder, en eigenlijk zou het zo moeten zijn dat naarmate de potentiële politieke impact groter is, de betrokken professionals ook een grotere mate van zelfkritiek aan de dag leggen.

Dat laatste gebeurt momenteel ook bij een nieuw Europees initiatief. De Europese Unie, die indirect via regelgeving en subsidies toch al een veel grotere invloed heeft op archeologisch erfgoed dan haar formele bevoegdheden doen vermoeden, heeft de draad opgepakt waar de Raad van Europa het erbij heeft laten zitten. Waarschijnlijk geïnspireerd door het fenomenale succes van de Unesco Werelderfgoedconventie van 1972 die door bijna alle landen ter wereld is getekend, begint Europa binnenkort met een eigen variant. Net zoals vroeger alle landen een eigen monumentenlijst nodig hadden, heeft de Europese Commissie begin 2010 besloten om een Europees erfgoedlabel in te voeren.⁷ Zoals het in de toelichting staat, wordt beoogd 'het gevoel van de Europese burgers dat zij tot de Europese Unie behoren te versterken, door de aandacht te vestigen op elementen van hun gemeenschappelijke geschiedenis en erfgoed en op de waarde van diversiteit, en de interculturele dialoog te versterken. Het label is bedoeld om de waarde en de zichtbaarheid te verhogen van sites die in de geschiedenis en bij de totstandkoming van de Europese Unie een sleutelrol hebben gespeeld en het moet de Europese burgers meer inzicht geven in de totstandbrenging van Europa en in hun gemeenschappelijk en toch verscheiden culturele erfgoed, met name wanneer dat verband houdt met de democratische waarden en de mensenrechten die aan het proces van Europese integratie ten grondslag liggen. Op deze manier brengt het Europees erfgoedlabel de burgers ook dichterbij Europa.'⁸

Het mooie hieraan is in ieder geval dat het doel helder wordt geformuleerd en expliciet is in plaats van impliciet. Wie tegen Europese integratie en samenwerking is, kan nu dus eenvoudig een nieuw misbruik van erfgoed constateren. Of de hele onderneming met dergelijke uitdrukkelijk politieke doelstellingen wel succesvol

⁹ Delen in Engeland, Schotland en Duitsland behoren al tot het werelderfgoed, de nominatie van andere delen in Nederland, Duitsland, Oostenrijk en Hongarije wordt voorbereid.

kan worden, valt te bezien. De waardering van erfgoed is immers uiteindelijk altijd afhankelijk van de waarde die belanghebbenden eraan hechten. Maar het label kan natuurlijk ook een belangrijk nieuw wapen worden in de promotie van erfgoed.

Voor Europees erfgoed van minstens zo groot belang lijkt mij de toenemende belangstelling voor gezamenlijke, grensoverschrijdende Europese, in plaats van nationale, nominaties voor de lijst van Werelderfgoed. Recente voorbeelden zijn van west naar oost de Romeinse limes⁹, van noord naar zuid de Struve Geodetic Arc (de meridiaan tussen de Noordkaap en Odessa in Oekraïne) en de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella. Het zijn drie voorbeelden die verbondenheid uit het verleden doen herleven in het heden en archeologisch erfgoed tot een politiek wapen maken dat ook een tegenwicht kan bieden aan de meer problematische aspecten van eigenheid en identiteit.

Erfgoed Nederland wil met *Neerlands hoop* het inzicht in de veranderende relatie tussen erfgoed en politiek vergroten. Elf directeuren van instellingen, beleidsmakers, opinieleiders en andere experts hebben over dit onderwerp een bijdrage geschreven of een interview gegeven. Het boek is analyserend en beschouwend van aard, een bundeling van prikkelende inzichten. Centraal staat de vraag: wat is de huidige relatie tussen erfgoed en politiek? Het oude Thorbeckeadagium dat kunst geen regeringszaak is staat onder druk. Erfgoed Nederland stelt vast dat de bemoeienis van de politiek met erfgoed groeit. De aandacht voor wat typisch Nederlands is neemt toe, en richt zich steeds vaker op 'de' nationale en ook regionale en lokale identiteit. Wat willen politici met het erfgoed bereiken en wat staat de erfgoedprofessionals zelf voor ogen? Hoog tijd voor een analyse!

Met bijdragen van Noraly Beyer,
Thomas von der Dunk, Willem Frijhoff,
Richard Hermans, Bert Looper, Macha
Roesink, Marjan Ruiter, Paul Schnabel,
Pauline Terreehorst, Ben Verfürden,
Jan de Vletter en Willem J.H. Willems.